

Silvestar Mileta

mag. hist./mag. litt. comp.

Preteča

komunističkog pokreta:

socijalna demokracija

u Hrvatskoj i Slavoniji

1890.-1914.

i njena veza s građanskim

opcijama napredne

omladine i Hrvatske

napredne stranke

UVOD

Historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji nije jedinstveno ni temeljito progovorila o ulozi naprednjačke skupine na hrvatskoj političkoj sceni s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Na više se načina stoga gledalo i na njihov odnos prema socijalnoj demokraciji, kao preteči komunističkog pokreta, a koja je i sama bila vrednovana na različite načine. Naprednjacima su se u dvije različite svrhe pobliže pozabavili samo Mirjana Gross, putem proučavanja njihovog odnosa prema socijalnoj demokraciji koja je bila središte njenog interesa,¹ i Rene Lovrenčić, kojega je zanimao njihov prilog genezi politike novog kursa.² Socijalnom demokracijom su se, pak, uz spomenutu Mirjanu Gross, bavili i mnogi drugi autori: Toma Milenković,³ Vlado Strugar,⁴ Fedora Bikar,⁵ Jovan Marjanović,⁶ kao protagonist Vitomir Korać,⁷ a spominje se i u većini pregleda onodobne povijesti nastalih u socijalističkoj Jugoslaviji, bilo općenitih,⁸ bilo onih posvećenih napredovanju socijalističke ideje na ovim prostorima.⁹ Pri korištenju spomenute literature valja, dakako, uvijek voditi računa o kontekstu njezina nastanka.

Vaso Bogdanov nije, primjerice, cijenio naprednjake, napadajući ih s čestog marksističkog stajališta o nedovoljnoj revolucionarnosti, obrušavajući se na njihovu koncepciju sitnog rada: „Sitni kulturni rad naprednjaka u biti je značio izbjegavanje odlučne borbe protiv vladajućeg sistema”.¹⁰ Bogdanovljeva nepovoljna interpretacija ušla je i u *Opću enciklopediju Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* gdje je doslovno prepisana¹¹ te je bila široko rasprostranjena, premda ne i jednoglasno prihvaćena. Mirjana Gross, kako će se vidjeti, nije se slagala s ovako ocrtanom ulogom naprednjaka, a Bogdanova je najtemeljitiije kritizirao Lovrenčić. Bogdanovljev stav nije, dakako, bio samoživ – mnogo prije njega ni Krleža, primjerice, nije cijenio postignuća naprednjačke politike, premda se s nekim načelima mogao složiti: „ Pokoljenja praških đaka i starijih, iskusnijih pravaša, macharovaca i masarykovaca, prevladala su u svojoj političkoj svijesti banski, šljivarski, veliko-županski mentalitet grada Agrama, i, osjetivši potrebu suvremenijih političkih formula, otputovala su preko parole Narodnog Jedinstva i Srpske Iredente do kajmakčalanske formule Ujedinjenja i do neounionističke karijere u sjenci dvorskog kapidžika. Mjesto da otpočnu normalnu i logičnu političku rabotu obrađivanja masovne volje na vlastitom, hrvatskom terenu, ta su se gospoda rasplinula u ovom manežu kao fantomi, a seljačke su mase ostale prepuštene utjecaju političkih naivčina (...) Identificiravši se sa rojalističkom i generalskom černo sotenskom reakcijom, naši se naprednjaci čudom čude što su ih politički tamburaši raskrinkali pred masom kao dinastičare i svrstali pod pojam pokvarene gospode”.¹² U doba Prvog svjetskog rata i Krleža je, međutim, bio jugounitarist, što je sumjerljivo s naprednjačkom ideologijom, naročito nakon njenog ulaska pod okrilje novog kursa kojega je bila jednom od začetnica, kao i s njegovim izjašnjavanjem „protiv fraza“ (*Dijalektički antibarbarus*, str. 219). Pa premda bi neko posebno istraživanje moglo ukazati i na vezu Krležinog i naprednjačkog stila pisanja (figurativnost, retoričnost, zasićenost izraza, satira i groteska, vehementnost, avangardistička ekspresivnost), od njih se Krleža dijeli svojom antipatijom za Masarykovu koncepciju „sitnog rada“ koja po njemu nije efikasna, te za nerevolucionaran, pomirljiv i legislativan pristup kakav naprednjaci njeguju, a koji je doprinio njihovoj političkoj diskreditaciji u kasnijim godinama.

Premda su naprednjaci donekle, više u teoriji nego li u praksi, prepoznali važnost sela, kao i potrebe radništva, ostali su uvijek, i iz socijalističke perspektive, nedvojbeno građanski političari.

Od kraja 50-ih godina kada su postojala barem dva suprotstavljena gledišta na ulogu naprednjačke ideologije u odnosu sa socijalnom demokracijom, kroz šezdesete i naročito sedamdesete godine kristalizirao se mnogo kompleksniji i naprednjačkom doprinosu skloniji stav, ali njihova važnost za hrvatsku političku scenu u cijelosti do danas nije ustanovljena.

SOCIJALDEMOKRACIJA I NAPREDNJACI

Socijalna se demokracija javlja u Hrvatskoj i Slavoniji oko godine 1890., najprije u radničkim i strukovnim organizacijama preko kojih okuplja najveći dio članstva i obavlja velik dio svoje djelatnosti za cijelo vrijeme postojanja. Zbog malobrojnosti „pravog“ radništva (prevladava obrtničko i slabije obrazovano radništvo, dok industrijskog gotovo i nema¹³) unutar tih organizacija u prvom se razdoblju svoga postojanja (do 1902./1903.) socijalna demokracija nalazi u relativno nepovoljnom položaju. U to vrijeme socijaldemokratski aktivisti organiziraju prvu prvomajsku proslavu i štrajkove u obrtničkim radionicama, ali neprekidno djeluju samo u Zagrebu, a povremeno u Srijemu, Slavoniji (uporište u Osijeku), Zagorju. Korijensku vezanost socijalne demokracije uz sindikalne organizacije pokazuje i strategija koju je Khuenova vlada protiv nje primjenjivala: zabranom sindikalnih organizacija radnički je pokret znatno slabio,¹⁴ pa se nužno okretao političkom borilištu – nastojanju na osnivanju stranke.¹⁵

Svoju stranku socijaldemokrati formiraju u rujnu 1894., prije svega kako bi se razlikovali i bili neovisni od drugih socijaldemokratski orijentiranih stranaka u Monarhiji, ali zbog specifičnosti hrvatske situacije, a ne zbog bitnih ideoloških razlika.¹⁶ Strankom rukovodi Glavni odbor kojem su na čelu uglavnom zagrebački socijalisti, a koji se oslanja na rad još uvijek nelegalne strukovne organizacije i mreže povjerenika. Stranku najprije vodi Ivan Ancel (koji oko 1900. napušta stranku, a po formiranju Hrvatske napredne stranke krajem 1904. i početkom 1905. prelazi naprednjacima, uz prilično negodovanje bivših stranačkih kolega¹⁷), a potom dvojac Bukšeg-Korać, jedan Hrvat i jedan Srbin, što je okolnost koju su naprednjaci, kao zagovornici ideje narodnog jedinstva Hrvata i Srba,¹⁸ pozdravili, a ostala opozicija osudila. Vitomir Korać bio je i prvi i jedini socijalistički saborski poslanik od 1908.-1914.¹⁹

Nakon bugarske, hrvatska je socijaldemokratska stranka bila druga takva stranka među južnim Slavenima i prva među narodima buduće Jugoslavije. U toj početnoj fazi socijalisti se mnogo manje nego što će to kasnije biti slučaj službe marksističkim parolama, zbog, kako sugerira Gross,²⁰ manjka teorijskog obrazovanja. Potrebno je napomenuti da socijaldemokracija u Hrvatskoj i Slavoniji ni nakon osnivanja stranke nije bila jedna jedinstvena, iz središnjice usmjeravana tendencija – socijalistička djelatnost mogla je postojati i izvan matice stranke te biti više ili manje radikalna u odnosu na njenu službenu politiku. Ovu tezu, prije svega u vezi s grupom oko *Crvene slobode*, zastupa Fedora Bikar, premda ukazuje i na činjenicu da su u tom listu surađivali i stranački čelnici te da su veze središnjice i te budimpeštanske ilegalne skupine bile uvijek srdačne, o čemu niže u ovom radu.

Od travnja 1892. socijaldemokrati izdaju list *Sloboda* kao svoje službeno glasilo, a od 1902. list *Nova sloboda* čijim su pokretanjem, kao i prvom jugoslavenskom socijalističkom konferencijom, obilježili deset godina izlaza *Slobode*. Od iste godine izlazi i *Slobodna riječ*, kao i ilegalni list *Crvena sloboda* koji se tiska u Budimpešti.²¹ Godina je to i protusrpskih demonstracija protiv kojih su socijalisti snažno istupili.²² Kada se govori o vezi s naprednjacima, zanimljivo je da su iste godine uz podršku socijalista tiskane vrlo utjecajne brošure kasnije istaknutog naprednjaka (premda se službeno nalazio izvan stranke redovito je surađivao u naprednjačkom glasilu *Pokret*) Franka Potočnjaka: „Kako se drži prosti lopov na banskoj stolici“ i „Iz zemlje bespravlja i demoralizacije“ koje će odigrati nemalu ulogu u narodnom pokretu 1903. (kada je socijalistički tisak nakratko, od 5. do 7. mjeseca, bio zabranjen). Franko Potočnjak i socijalisti zajedno su nastupali i protiv klerikalizma i surađivali barem do 1905. – brošuri „Pogledi na klerikalizam u Hrvatskoj“ (1904.) predgovor je napisao Vitomir Korać.²³

Khuenov režim prvih godina nije progonio socijalnu demokraciju, da bi ju potom 1897. povodom seljačkog pokreta u Srijemu odlučio potpuno uništiti, uhićenjima, zabranama skupština i pljenidbom socijalističkog tiska. Stranci je djelatnost također bila ograničena (zabrana tiska i skupštinskih pokreta, uhićenje vodstva) 1903. za vrijeme narodnog pokreta, kao i 1912. (do kraja 1913.) za vrijeme Cuvajevog kome-sarijata. Suočeni sa zabranom sindikalnog djelovanja²⁴ i malenim brojem industrijskog radništva, socijalisti 1903. osnivaju Međustrukovni odbor kojem je zadaća regulirati njihovu ilegalnu djelatnost, a koja se uglavnom sastoji od organiziranja više ili manje uspješnih štrajkova (zidara 1903., stolara, tvorničara papira 1905. i drugih)²⁵ i obrazovanja radništva.²⁶ Iste godine hrvatska se građanska opozicija fuzionira u Hrvatsku stranku prava i, prema Gross,²⁷ prvi puta i sama izražava interes za socijalna, čime i radnička, pitanja, što je do tada predstavljalo socijaldemokratsku *differentia specifica*. Novu stranku socijaldemokrati dočekuju s rezervom, ali s vjerom u mlade snage unutar nje s kojima su, kako tvrde, spremni surađivati.²⁸ Sjedinjena opozicija je tada, kako tvrdi Gross,²⁹ pod utjecajem napredne omladine konačno priznala socijaldemokratima pravo na postojanje i borbu za građanska prava u okvirima zakona. Također, „čini se da su mnogi pripadnici Hrvatske stranke prava prihvatili stanovište napredne omladine, da skupštinski pokret protiv Khuenova režima ne bi imao uspjeha bez sudjelovanja socijalne demokracije“ te su stoga oni u njega i pozvani.³⁰

Ali odakle uopće podrška napredne omladine tom građanskom približavanju socijalistima 1903. godine? Napredna omladina („mlada buržoazija“ kako su je nazivali socijalisti), čija se politika često naziva realističkom,³¹ bila je prva grupa iz redova građanske opozicije koja je pokazala interes i simpatije za socijaliste u godinama prije narodnog pokreta. Budući da su naprednjaci napadali besplodnu državnu pravnopolitičku „nazdravičarsku“ politiku i zahtijevali konkretno rješavanje akutnih socijalnih i ekonomskih pitanja, i sami su bili prozivani za socijalizam i anarhizam – o tome pišu Milan Marjanović u knjizi *Hrvatski pokret: opažanja i misli na pragu narodnoga preporoda g. 1903.* (str. 32-33) i Vitomir Korać u *Povijesti radničkog pokreta* (str. 150-151). Marjanović, međutim, dalje tvrdi da masarikovci nisu bili socijalisti, iako su čitali socijalističku literaturu i zanimali se za pitanja socijalizma (str. 64). Među naprednjacima bilo je pojedinaca koji su se osjećali bližima ili daljima ideji socijalizma (Stjepan Radić, primjerice, nije volio socijaliste, premda se slagao sa suradnjom), ali su naprednjaci

u cjelini izražavali pozitivan stav prema socijalističkoj borbi protiv Khuena, koju su smatrali jedinom dosljednom i demokratskom, kako je već 1902. napisao istaknuti naprednjak Većeslav Wilder.³² Do sporazuma ovih strana došlo je, tvrdi Gross,³³ preko borbe za građanska prava, a ne temeljem socijalističkih ideja. Sлагali su se i na pitanju prirodnog prava na samoodređenje naroda, nasuprot povijesnom pravu. Socijalno pitanje, sloboda literature (tiska), buđenje ustavne svijesti, ekonomska politika, proširenje građanskih prava, opće pravo glasa, samouprava, kulturno ujedinjenje Jugoslavena, pravo okupljanja, radnička prava³⁴ ... to su točke na kojima su dvije skupine pronašle zajednički jezik, usprkos naprednjačkom negiranju načela socijalizma u cjelini, kao i bilo kakvog formalnog saveza sa socijalistima.³⁵ Osim toga, naprednjaci su također, zajedno s preostalim građanskom opozicijom, nerijetko znali optuživati socijaliste za ne-narodnost.³⁶ Ipak, kao Masarykovi učenici naprednjaci nisu smatrali da je internacionalizam identičan s „protunarodnosti“, kako je mislila stara opozicija.³⁷ Ako su kapital, advokati i novinari internacionalni, smatra Masaryk, nema smisla to predbacivati radnicima. U internacionalizmu Masaryk je vidio dobro došao korektiv nacionalnog egoizma i šovinizma, to više što su se nacionalne ideje i osjećaji često zloupotrebljavali u stranačke svrhe.³⁸

Godine 1902. naprednjaci objavljuju program „Poraz i slavlje“ koji su sastavili Marjanović i Cihlar, a koji su socijalisti toplo pozdravili.³⁹ Korać je u članku „Mlada buržoazija“⁴⁰ istaknuo njihova zajednička shvaćanja o unošenju modernih ideja u politički život, ali je i naglasio da omladinska politika još nema pravi program, jer se ne dotiče zla kapitalizma, tj. misli samo na vladajuće klase, a radikalnom postaje samo u trenucima ugroženosti buržoazije. Naprednjačka je djelatnost, smatra Korać, uspješnija na književnom, nego li na ekonomskom i socijalnom polju. Korać, vrlo vjerojatno pogrešno, tvrdi da omladina nije dovoljno radikalna u borbi protiv klerikalizma i šovinizma – to su, ustvari, jedine bespogovorne zasluge koje im je i kasnija historiografija priznala, čak do toga da se tvrdilo kako je Hrvatska napredna stranka i nastala samo kao reakcija na klerikalizam (politički katolicizam, katoličko hrvatstvo),⁴¹ kojega se u *Pokretu* doista od prvoga broja neprestano i sistematski, uz obilatu primjenu satire, napada. Što se tiče šovinizma, sami su socijalisti u zasluge naprednjacima kasnije ubrojili poboljšanje hrvatsko-srpskih odnosa posredstvom ideje narodnog jedinstva. No moguće je da su ova prepucavanja bila više na razini forme, budući da su socijalisti i naprednjaci u praksi surađivali i da su se njihovi pragmatični programi u mnogočemu preklapali. Naposljetku, omladinci su sudjelovali na svim većim radničkim skupovima u organizaciji socijaldemokratske stranke.⁴² U svakom slučaju, u *Pokretu* nije postojao imperativ antisocijalističnosti, jer se u njemu često nalaze članci koji su gotovo socijalistička propaganda,⁴³ ali s izuzetkom revolucionarnih taktika. Naprednjaci, osim toga, mogu svoju tezu o frazerstvu hrvatske politike ponekad koristiti i na socijalistima, koje je lako proglasiti dogmaticima, ali to ne implicira odbacivanje njihove politike.

Gross tvrdi da je uspon socijaldemokracije u njenoj prvoj fazi (do 1902., tj. Jugoslavenske socijalističke konferencije) dijelom i omogućen novom demokratskom nacionalnom politikom napredne omladine koja pospješuju nadilaženje hrvatsko-srpskog spora.⁴⁴ Glavna je pritom dilema socijalista treba li s odbacivanjem građanske politike odbaciti i njen cilj – oslobođenje i ujedinjenje Hrvatske, jer je to stvar buržoazije, ili treba samo usvojiti drukčiju taktiku za isti cilj, tj. založiti se za demokratsku

nacionalnu politiku koja bi obuhvatila sve slojeve. Prva varijanta bila bi, tvrdi Gross, kratkovidna i štetna, jer ispušta iz vida nacionalizam mađarske buržoazije.⁴⁵ Kolebanje između ovih dviju krajnosti glavna je odrednica socijaldemokracije do 1897. kada je ona privremeno slomljena. Ta su kolebanja doista vidljiva u službenom glasilu *Slobodi*.⁴⁶ Sloboda je, primjerice, osudila Starčevićeve koncepcije kao dogmatske i konzervativne te odgovorne za sukob Hrvata i Srba.⁴⁷ Pritom je korisno naglasiti kako je Starčević u svoje vrijeme vodio računa i o socijalnim pitanjima, kao i da je srpska socijalna demokracija bila protiv onih Srba u Hrvatskoj koji su pristali uz Khuenov režim. Hrvatska socijaldemokracija je na platformi internacionalizma zagovarala suradnju hrvatskih i srpskih radnika i tako, tvrdi Gross,⁴⁸ djelovala na slabljenju sukoba. Ističući princip ravnopravnosti nacija, socijalisti odbacuju raširenu teoriju o podjeli na povijesne nacije i nepovijesne narodnosti (prema tome da li je nacija u prošlosti imala svoju državu) – historijsko pravo proglašavaju anakronom, feudalističkom koncepcijom. Na taj se način, drži Gross,⁴⁹ suprotstavljaju i velikosrpskoj i velikohrvatskoj ideji.

Socijalisti prihvaćaju jugoslavensku teoriju Račkog da su Hrvati i Srbi jedan narod s dva imena, a to jedinstvo buržoazija prema njima, dakako, smjera razoriti.⁵⁰ Bilo je to i Koraćevo stajalište: „Velika je nevolja, što naši političari i usrećitelji naroda (...) nisu mogli da uvide, da je na slavenskom jugu faktično jedan narod“.⁵¹ Gross se ne slaže s takvim stajalištem: „Oni su bili skloni da svedu cijelo nacionalno pitanje u uski okvir šovinizma buržoazije, kako je to radila i austrijska socijalna demokracija, a da pritom privremeno ispuste iz vida činjenicu, da je to samo jedna strana kompleksnog problema, unutar kojega postoji i pozitivni otpor hegemoniji mađarskih vladajućih klasa“.⁵² Ipak im priznaje da se nisu ograničavali samo na propovijedanje sloge i osudu buržoazije, već su imali konkretan jugoslavenski program – federalno uređenje i kulturno ujedinjenje za balkanske narode.⁵³ Ideju kulturnog ujedinjenja koja se, prema Gross, ne pojavljuje često u socijalističkoj propagandi, hrvatski su socijalisti preuzeli od slovenskih (riječ je, dakako, još o ilirskoj ideji).⁵⁴ Znakovito je pritom da su na kulturnom ujedinjenju jugoslavenskih naroda vrlo intenzivno radili naprednjaci, barem od 1904. kada se njihova djelatnost može putem *Pokreta* pobliže pratiti – to je uključivalo poticanje jugoslavenskih izložbi, akademija, omladinskih sastanaka na kulturnom planu i sl. Gross, međutim, smatra da ideje federacije i integracije ne idu zajedno,⁵⁵ pa da socijalisti zapravo ne vjeruju u tezu o jednom narodu, nego se njome služe prije svega kao sredstvom u borbi za pomirenje Hrvata i Srba.⁵⁶ „Stajalište je socijalista da domovina nije pitanje teritorija, nego naroda kojega je potrebno uzdizati“.⁵⁷ Ipak, socijalisti mogu izjaviti i da su prijatelji sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije, ali je prvi uvjet toga velevažnog pitanja hrvatske politike prva točka njihovog programa – opće pravo glasa.⁵⁸

Socijalistički program iz 1896. koji je opće pravo glasa i podigao tako visoko na listi prioriteta, pozdravila je naprednjačka *Hrvatska misao*, nazvavši ga „aktualnim, narodnim i naprednim“.⁵⁹ Borbu za opće pravo glasa Gross smatra i socijalističkim doprinosom nacionalnom pitanju.⁶⁰ Borbu za proširenje izbornog prava vodili su i pravaši (Starčević je bio pristaša te ideje) i obzoraši, ali ne na tako demokratskoj platformi. Ovo pitanje otvaralo je dakle mogućnost zajedničkog nastupa, ali će do prijepora doći 1906. kada se Hrvatsko-srpska koalicija neće za opće pravo glasa boriti na način koji je socijalistima obećan.

„Socijalisti odbacuju državnopravnu nacionalnu politiku, ali iz njihove djelatnosti niču elementi jedne nove nacionalne politike, koja se u isto vrijeme pojavljuje i u krilu buržoazije, a to je „realistička“ politika napredne omladine, koja će kasnije dobiti ime politike novog kursa“,⁶¹ ali će prije toga, dodajmo, imati jednu prijelaznu fazu u radu Hrvatske napredne stranke i skupine oko *Pokreta*. Gross tu, dakle, tvrdi da je riječ o paralelnom razvoju ideje, a ne o direktnom utjecaju/prethodjenju. Kao i socijalisti, i naprednjaci smatraju staru politiku frazerskom⁶² i besplodnom, pa ove dvije skupine zajednički osuđuju državnopravnu opoziciju, koja radi za svoj račun. Naprednjaci čak izražavaju misli zbog kojih je državnopravna opozicija najviše osuđivala socijaliste. Osim toga, i jedni i drugi rade na zbližavanju Hrvata i Srba, na demokratizaciji, i jedni i drugi istupaju protiv klerikalizma.⁶³ „Stanovište socijalista u hrvatsko-srpskom pitanju nailazi na jednodušno odobravanje napredne omladine, a naročito program o kulturnom ujedinjenju južnih Slavena. Naprednjaci gledaju sa simpatijama i na austromarksistički nacionalni program (...) na suradnju hrvatskih, srpskih i slovenskih socijalista.“⁶⁴ Na ovom će tragu i sami naprednjaci od 1904. stvariti mrežu suradnika naprednjačke ideje u Sloveniji i Srbiji – njihov list ostavljat će mjesta dopisnicima iz tih zemalja.

Na naprednjake je utjecalo stanje u Češkoj i Masaryk, na socijaliste austrijska socijaldemokracija – to su dvije tendencije koje polaze iz prilično različitih izvora (klasici liberalizma i klasici socijalizma), ali koje se u krajnjem ishodu, u specifičnim hrvatskim okolnostima, mogu prilično približiti.⁶⁵ Više protumađarski stav, ali samo prema mađarskim vladajućim klasama, koji ih može dodatno zbližiti socijalisti zauzimaju otprilike od 1901. U brojevima *Slobode* iz tog razdoblja socijalisti drže da bi trebalo iskoristiti pozitivne strane Nagodbe – što je na dlaku isti stav kakav zastupaju i naprednjaci, a što Gross ocjenjuje karakteristikom oportunističke realistične politike.⁶⁶ Prije izbora 1908. glavni će odbor socijaldemokratske stranke izdati proglas u kojemu se Nagodba još jednom priznaje, bez obzira na način kako je sklopljena, te će naglasiti kako ju se mijenjati može samo postepeno i djelomično.⁶⁷

Napredna omladina za sebe tvrdi da je socijalna, a ne socijalistička, ali unutar nje u praksi postoje i pobornici i protivnici socijalista⁶⁸ – ta će se nekonzistentnost prema ideji socijalne demokracije snažno osjećati i u *Pokretu*. No napredna omladina brani socijalnu demokraciju kada ova istupa za radničke zahtjeve, kao i u nacionalnom pitanju, jer se sa socijalistima nalazi na istim pozicijama oporbe državnopravnoj opciji – nacionalno je pitanje i za jedne i za druge sadržano prije svega u radničkom i seljačkom (socijalnom) pitanju, a ne u pitanju historijskog prava na državnost.⁶⁹ Službeno, naprednjaci izjavljaju da socijalna demokracija ne djeluje na temelju nacionalnog principa za razliku od njih, ali da se njihovi principi *a priori* niti pobijaju niti pokrivaju.⁷⁰ I socijalna demokracija pozdravlja naprednjake, nadajući se da će se buržoaska opozicija osvježiti tim mladim demokratskim snagama.⁷¹ U razdoblju do 1902. dvije skupine dolaze u izravan sukob samo jednom, a mnogo češće naprednjaci pružaju podršku socijalistima, do mjere da Gross zaključuje: „Moralna podrška napredne omladine bila je za socijaliste od neprocjenjive važnosti nakon njihova sloma 1897. i gotovo potpunog uništenja samoga zagrebačkog centra. Kriza socijalne demokracije trajala bi mnogo dulje (...) da nije bilo naprednjaka. Napredna omladina se nije kolebala da podržava socijaliste i da uvjerava staru opoziciju u opravdanost njihova postojanja

u Hrvatskoj, jer se i sama uvjerila da hrvatska socijalna demokracija nije nipošto revolucionarna stranka – a revolucionarnog proletarijata boje se naprednjaci kao i stara opozicija – nego izrazito reformistička stranka, koja redovito ističe, da zahtijeva samo korjenitu izmjenu današnjih zakona, a odbija pomisao na nasilni prevrat.⁷² Ovaj najveći prigovor socijalnoj demokraciji od strane socijalističke historiografije u Bogdanova se preselio i na naprednjake, ali s time da je Gross socijalnu demokraciju preciznije ocijenila: „Socijalna demokracija je u ekonomski zaostaloj Hrvatskoj slaba, ona se u datim uvjetima razvija u izrazito reformističku stranku, pa ne može ni nacionalno pitanje shvaćati i rješavati kao revolucionarno“,⁷³ čemu pripomaže i nedostatak industrijskog radništva koje će polagano rasti tek nakon 1903.

O odnosu ostalih opozicijskih stranaka prema socijalistima ne može ovdje biti opsežno riječi.⁷⁴ Generalno, bilo je više protivnika nego li zagovornika socijalizma, ali su mišljenja bila nijansirana – unutar Crkve, primjerice, postojali su radikalni protivnici, potom oni koji su smatrali da je socijalizam puka reakcija na težak položaj radništva i seljaštva te naposljetku svećenici koji su socijaliste podržavali, pružajući im skloništa za vrijeme progona 1903. Frankova stranka bila je radikalni protivnik socijalista nakon što ih nije uspjela pridobiti za sebe i usprkos činjenici da je Frank gajio neke simpatije za socijalističke ideje u inozemstvu. Mnogi su, za razliku od napredne omladine, negirali radničko pitanje ili ga, s obzirom na malen broj industrijskih radnika, smatrali pitanjem za neka buduća vremena. Vladajuća stranka držala se negiranja radničkog pitanja te zauzimala jedan, iz današnje perspektive, neoliberalni stav – da je potrebno što više, a ne što manje stranog kapitala. Znakovito je za „rupe u stajalištima“ općenito (koje pokazuju stanovitu demokratičnost, ili barem teorijsko nesnalaženje onodobnog tiska i politike) da mnoga stranačka glasila koja su *a priori* protiv socijalizma u sebe povremeno pripuste i poneku pohvalu socijaldemokratskoj stranci. Gross primjećuje da su se mnoga među njima obarala na revolucionarnost socijalističkog programa,⁷⁵ kojega domaća socijaldemokracija pod Koraćem ionako nije prihvaćala, kao i na zalaganje za smještanje vjere u sferu osobnog odabira, što se smatralo ateizmom.⁷⁶ Osim toga, uvijek se udaralo na internacionalizam koji je morao značiti „odnarođenje“, premda su socijalisti u programu imali i bitna nacionalna pitanja, iako ne na prvom mjestu koje je bilo rezervirano za opće pravo glasa i građanske slobode. Socijalisti se, sa svoje strane, brane da nisu neprijatelji domovine i da poštuju narodnost, da nisu strani agitatori, već Hrvati itd.⁷⁷

Hrvatska opozicija antisocijalistička je barem do 1903. s istim pretpostavkama koje vrijede i u drugim zemljama: socijalizam je strano tijelo koje svojim internacionalizmom šteti nacionalnim interesima (razvoju domaće industrije i dr.), on odgovara anacionalnosti, naročito u Hrvatskoj koja je nacionalno potlačena. Pravaška *Hrvatska*⁷⁸ piše da socijalna demokracija može postojati u industrijskih razvijenih zemalja, ali ne i kod nas gdje nema industrije. Opozicija općenito tvrdi da borba za prava radnika koči domaću privredu, koja i ovako teško napreduje pod pritiskom protunarodnog režima i strane konkurencije. Sličan stav glede Hrvatske kao posebnog privrednog slučaja koji nije potpuno uklopiv u postojeću marksističku matricu zastupat će 1904. i naprednjaci.⁷⁹

Opozicija drži da socijalna i ekonomska pitanja mogu na red doći tek u oslobođenoj zemlji, a do tada bi se i radnici trebali odreći svoje borbe za bolji status.⁸⁰

Radničke probleme rješavaju već postojeće stranke, pa nije potrebna socijaldemokracija. Odgađanje svih socijalnih nesuglasica do oslobođenja uključuje i uvijek aktualno seljačko pitanje. Buržoazija nikad nije napustila poziciju legalizma i oportunitizma, dijelom zbog položaja Hrvatske koja je unutar Monarhije doista imala izvjesna državna prava, a dijelom zbog klasne prirode modernih vlasnika sredstava za proizvodnju.⁸¹

Buržoazija, prema Gross, zauzima dvostruku poziciju – radi potrebe utjecaja na šire slojeve naroda socijalisti su joj potrebni, ali s druge strane jedan takav široko demokratski pokret može ugroziti njene krhke ekonomske i socijalne pozicije.⁸² Zato ih opozicija s jedne strane smatra protunarodnima i dopušta da ih režim ocjenjuje kao kriminalce (primjerice 1897. za vrijeme seljačkog pokreta), a s druge s njima surađuje.⁸³ Vjerojatno je da Gross tu prenaglašava snagu utjecaja hrvatske socijaldemokracije, naročito među seljaštvom, pogotovo za razdoblje nakon 1902., kada seljačka podrška polako potpuno prelazi u ruke braće Radić. I sami socijalisti priznali su već 1902. gubitak utjecaja na seljaštvo.⁸⁴ Usprkos tome Gross tvrdi da su 1903. nemiri na selu bili potaknuti i socijalizmom, premda se on svakako shvaćao.⁸⁵ Stoji također da su socijalisti od te godine nastojali svoju agitaciju usmjeriti i na selo.⁸⁶ Točno je i da *Sloboda*⁸⁷ seljaštvu posvećuje dužnu pozornost, koju pozdravlja i Radić u *Novom Dobu*. Tu se dobro vidi rana faza odnosa napredne omladine i socijalista: ne slažu se s načelima, ali pozdravljaju njihove praktične zahtjeve, posebno osvješćivanje onih slojeva naroda za koje se nitko ne brine.⁸⁸ S druge strane, i naprednjaci su od 1904. tvrdili da im je seljaštvo važno, ali su u praksi rapidno gubili pozicije u korist svog nekadašnjeg kolege Radića, koji je 1904. napustio svoje tajničko mjesto u fuzioniranoj opoziciji kako bi osnovao vlastitu stranku. Kroz 1904. godinu i kasnije naprednjaci se s njim nalaze u nizu oštih polemika.⁸⁹

Tokom 1903. pozitivno je na stav opozicije prema socijaldemokratima djelovala i mađarska socijaldemokracija koja se suprotstavljala košutovcima.⁹⁰ Usprkos novopronađenoj slozi tokom narodnog pokreta u opozicijskom je tisku, uključujući i naknadne opaske naprednjačkog *Pokreta*, bilo mnogo osuda protuzakonitog ponašanja prosvjednika, kakvog je bilo naročito od svibnja 1903. nakon hapšenja socijaldemokratskog vodstva⁹¹ i zabrane *Slobodne riječi*, a kada su se u terorističkim akcijama socijalistima uz omladince pridružili i frankovci i kršćanski socijali.⁹²

Narodni pokret su, nakon neuspjeha pregovora o financijskoj samostalnosti, inicirali naprednjaci. Socijalisti su pritom inzistirali na osudi militarizma i borbi za opće pravo glasa (prvoj točki svoga programa),⁹³ što mnogima nije odgovaralo: antimilitarizam se mogao smatrati i veleizdajom, a što se općeg prava glasa tiče Gross tvrdi da se opozicija nije željela osloniti na narodne mase jer nije doista željela proširenje građanskih prava, kako ne bi ugrozila svoj položaj.⁹⁴ Na isti način Gross tumači i nedostatak zalaganja vlade Hrvatsko-srpske koalicije za to pitanje 1906./1907. godine.⁹⁵ Opozicija je dakle inzistirala na financijskoj samostalnosti, dok su socijalisti tražili prije svega proširenje građanskih i ustavnih prava. Naprednjaci su se tu, drži Korać,⁹⁶ kolebali između dvije skupine. Naposljetku je sastavljen kompromisni zajednički program u kojem su socijalisti ublažili svoju retoriku.

Korać na narodnoj skupštini 1903. izjavljuje kako između socijalista i građanskih stranaka postoji veliki jaz, ali da nastupaju skupa zbog politike vlade. Također kaže da geslo postaje „neprestano polagano poboljšanje našeg današnjeg kukavnog

položaja⁹⁷ – takav program, očito je, svrstava socijaldemokrate sasvim unutar realne politike kakvu su zagovarali i naprednjaci. Gross, uostalom, tvrdi da su i rezolucija socijaldemokrata upućena Hrvatskoj stranci prava uoči pokreta i sama narodna skupština 11. 3. rezultat suradnje između napredne omladine i socijalista. Štoviše, ona tvrdi da je sloga opozicije i socijalne demokracije 1903. bila u suštini samo sloga napredne omladine i socijalne demokracije, što naglašava najmanje tri puta u svome radu.⁹⁸ Nema sumnje da su u doba narodnog pokreta 1903. pohvale naprednjaka u smjeru socijalista bile jače nego ikad prije.⁹⁹ Naprednjak Derenčin se tu obraća Koraću riječima: „Za mene socijalizam naš nije ništa drugo, nego vapaj nevolje proti današnjoj nepravdi i ja u tom smislu nisam protivnik njegov. On je puno dobra učinio i neka nastavlja i dalje na temelju današnje svoje evolucije pa će postići još mnogo dobra“.

Gross smatra da su socijalisti dali vrlo konkretan doprinos u borbi protiv Khuena, uvlačenjem u nju širih slojeva i postupnim pretvaranjem borbe u općedemokratski pokret.¹⁰⁰ U toj su borbi vrlo aktivno sudjelovali i budući naprednjaci, ali se njihov doprinos u historiografiji često znao preskočiti, a govorilo se jedino o općenitoj pasivnosti buržoaske opozicije. Gross u drugim svojim radovima, međutim, ne čini taj previd.

I nakon narodnog pokreta socijalna demokracija nema dovoljno snage za samostalno djelovanje, pa nastavlja surađivati s građanskom opozicijom na pitanju širenja građanskih prava. U toj će se suradnji doista angažirati i dalje samo napredna omladina,¹⁰¹ premda su socijaldemokraciji i druge stranke i skupine sada priznale pravo na postojanje. U stranku nakon 1903. pritječe veći broj „proletariziranih slojeva“, što Gross drži posljedicom sudjelovanja masa u narodnom pokretu. Gross zaključuje kako su socijaldemokrati svojim programom 1903. bili najnaprednija stranka u Hrvatskoj i jedina koja je doista ulagala sve svoje snage u borbu protiv Khuena.

U razdoblju 1903.-1905. mijenja se karakter hrvatske socijalne demokracije, dijelom zahvaljujući i izmjeni strukture društva.¹⁰² Radnički pokret narasta u razdoblju 1904. do 1906., kada dosiže kulminaciju, dijelom i zbog svjetske privredne konjunktura: 13 000 radnika tada se nalazi u članstvima radničkih organizacija, što je oko 20% ukupnog radništva.¹⁰³ U razdoblju od 1906. do Prvog svjetskog rata uslijedit će tendencija pada tog broja. Po uzoru na austrijsku i mađarsku socijalnu demokraciju, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije osujećuje masovne štrajkove koji bi mogli poprimiti revolucionarni karakter, no ovakve osude dijelom su, dakako, proizvod službenog stava i ideološki modernog političkog projekta marksizma (napredovanje prema revoluciji) kojeg se i Mirjana Gross više ili manje morala držati. Građanska je opozicija, tvrdi ona dalje, uvidjela da socijalni demokrati ne djeluju u smjeru klasne borbe, već „sistematski oportunistički“, pa ih se shodno tome i manje bojala. U ovom je razdoblju politika novog kursa demokratizacijom političkog života željela privući šire slojeve, pa je stoga vodila računa i o socijaldemokratima, kako zbog narastanja radničkog pokreta, tako i zbog njihove veze s navedenim slojevima. Položaj koji je stranka postigla 1903. (da bude priznata legalnom političkom opcijom i mogućim povremenim saveznikom) nije više dolazio u pitanje. Socijalna demokracija je, pak, sa svoje strane, već od svoje pojave početkom devedesetih bila uvijek spremna na suradnju s buržoazijom u borbi za ustavne slobode.

Prema većini povjesničarskih osvrta ovo je razdoblje ujedno i vrijeme konsolidacije reformističke politike socijaldemokratske stranke. Ona postaje, kako kaže Gross,

na riječima marksistička, a u praksi reformistička, kao i ostale stranke II. internacionale.¹⁰⁴ U ovom razdoblju jača i štrajkaški pokret te se javlja pokušaj centraliziranja i discipliniranja radničkog pokreta i njegovog širenja među radništvom izvan Zagreba i Osijeka. Usprkos stranačkoj reformističkoj praksi, sve se više javljaju parole o klasnoj borbi, zbog porasta udjela radničke klase u članstvu i ulaska mlade i teorijski obrazovanije generacije u stranku (Zistler, Novak, Demetrović). Ta je generacija bila dijelom ljevice stranke koja je na III. kongresu 1905. napala vodstvo stranke zbog zalaganja za borbu zakonskim putem, antirevolucionarnosti¹⁰⁵ i bliske suradnju s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Ljevica je istupila protiv svakog formalnog saveza s građanskim strankama (uključujući naprednjake), ali do stvarnih promjena nije došlo. Korać se branio ugledanjem na politiku inozemnih socijalnih stranaka, kao i slabošću socijalizma u Hrvatskoj. Gross se, dakako, u svom radu slaže s lijevom kritikom (koja je pri središnjici stranke ubrzo ugasla) da je bilo potrebno osloniti se na već priličan broj pristaša i djelovati samostalnije, ali priznaje kako su reformističke stranke II. internacionale i inače uspješno prolazile kroz ovakve karakteristične nasrtaje s lijeva.¹⁰⁶ Pobjeda reformističke linije vidljiva je i u zajedničkom istupanju naprednjaka i socijalista na zagrebačkim izborima 1906.¹⁰⁷

Važno je istaći da od konsolidacije reformističke politike po uzoru na austro-marksizam,¹⁰⁸ od III. kongresa stranke 1905.,¹⁰⁹ stranka nije u bitnom mijenjala svoju politiku sve do završetka razdoblja koje je predmet ovoga rada, što III. kongres čini vrlo bitnim za razvoj socijaldemokracije u Hrvatskoj (a s čime se u svojoj knjizi slaže i Korać).¹¹⁰ Ima i pozitivnih gledanja na taj kongres: Strugar naziva ispravnim stajalište koje je tada usvojeno, a prema kojem je interes radničke partije da radi sa svima čiji je cilj ustavnost i građansko pravo, što ne znači da se stranka veže za građanske partije – dužnost je socijalista da nastoje vlastitom snagom voditi tu akciju i da građanske stranke tjeraju naprijed u toj borbi.¹¹¹ Strugar se dakle slaže s odabirom: avangardna funkcija radničke klase sastoji se u tome da vodi samostalnu politiku i da prednjači, povlačeći naprijed i ostale napredne snage. Strugar ima, iz perspektive socijalističke historiografije, strahovito snažan argument: Josip Broz Tito, koji je formalno, posredstvom Saveza kovinarskih radnika, svojedobno bio članom Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, izjavio je na V. kongresu KPJ da je u ovom pogledu ta stranka imala uspjeha i odigrala vrlo pozitivnu ulogu.¹¹²

Kada novi kurs 1905. istupa s Riječkom rezolucijom, socijalna ju demokracija toplo pozdravlja, već i stoga što ona sadrži niz zahtjeva koje su i socijalisti duže vremena isticali, a od kojih su mnogi u novi kurs došli posredstvom naprednjaka: rušenje mađaranskog režima (za socijaliste preduvjet daljnjeg razvoja radničkog pokreta), ustavne slobode kao preduvjet sjedinjenja hrvatskih zemalja (namjesto povijesnog državnog prava), pravo udruživanja (sindikati), liberalniji zakon o tisku (koji bi omogućio da socijalistički listovi postanu dnevници, jer bi ukinuo veliku kauciju koja se za to isplaćuje). Rezolucija, međutim, zahtjeva samo liberalniji izborni red, a ne i opće pravo glasa za koje se bore socijalisti. Korać ovako vidi zajedničke interese građanstva i proletarijata tih godina: „U nas se razredna borba ne manifestira samo u klasnoj suprotnosti buržoazije i proletarijata u jednom te istom narodu, već i u suprotnosti cijelog našeg pučanstva bez razlike klasa prema vanjskom pljačkanju.“¹¹³ Zajednički su neprijatelji i jednima i drugima, pored mađarona, frankovci i klerikalci.

Socijalistički utjecaj osjeća se i u programu Hrvatsko-srpske koalicije: u načinu izražavanja i isticanju solidarnosti s najširim slojevima, u odobravanju Ruske revolucije, u postavljanju općeg prava glasa kao prvog zahtjeva, kao i pitanja radničkog zakonodavstva,¹¹⁴ tj. u stavljanju težišta na ekonomsko-socijalnu problematiku. Suradnje je u praksi nedvojbeno bilo¹¹⁵ – da li zbog obostranog straha od apsolutizma, kako tvrdi Gross,¹¹⁶ ili zbog presijecanja interesnih političkih sfera nije još sasvim jasno. I poslije pada vlasti Koalicije, nakon 1907., zajednički interesi protiv apsolutističkih režima stalno će omogućavati suradnju unatoč čestim sukobima.¹¹⁷

Supilovo držanje prema socijalizmu također nije sasvim razjašnjeno – zna se da je taj inspirator novog kursa i snažni zagovornik naprednjačke politike (naprednjacima je ostavljao mnogo mjesta u svom *Novom listu*) najprije mislio ono što je bilo karakteristično za građansku opoziciju, da socijalizmu nema mjesta u Hrvatskoj (bilo zbog slabosti radništva ili zbog toga što nacionalno pitanje prethodi socijalnoj problematici), ali se kasnije, tokom 1903., za boravka u Italiji približio idejama reformnog socijalizma i demokratizacije političkog života kao preduvjeta nacionalnog oslobođenja.¹¹⁸ Premda se bojava utjecaja mađarskih socijalista na hrvatske, stupio je s domaćim socijaldemokratima u kontakt neposredno prije potpisivanja Riječke rezolucije. Tokom 1906. i 1907. čak je izjavljivao da bi ih volio vidjeti u saboru.¹¹⁹ Također je važno što se Supilov *Novi list* više od bilo kojih drugih novina u Hrvatskoj, osim možda *Pokreta*, bavio temom socijalizma – Supilu je očito bilo stalo do toga da ga se ne smatra protivnikom socijalne demokracije.¹²⁰ Kada se Supilo susteže od potezanja pitanja općeg prava glasa, s kojim se intimno slaže, on to ne čini od straha pred socijalistima, nego pred konzervativnim i klerikalnim elementima za koje vjeruje da imaju jak utjecaj na seljačke mase.¹²¹ U konačnici – Supilo se slaže s naprednjacima koji se boje revolucionarnog socijalizma, ali u onom reformnom, kakav je u Hrvatskoj, vide korisnog saveznika.

Početkom travnja 1906. rješava se dugotrajna kriza dualizma, sporazumom između kralja i mađarske koalicije. Socijalisti i naprednjaci tada zajednički raspravljaju o primanju nekih mađarona u Hrvatsko-srpsku koaliciju.¹²² Međutim, u pregovorima s Mađarima Koalicija uspijeva izboriti slobodne izbore, pa socijaldemokrati na obostrano zadovoljstvo izlaze iz nje: jer su se u njoj nakon III. kongresa loše osjećali, jer nemaju pravo glasa na izborima, jer ih građanske stranke više nisu trebale. Za svoje vladavine Koalicija ne poteže, dakako, pitanje općeg prava glasa, što tišti socijaliste, ali demokratizira zakon o tisku, što socijalistima omogućuje da *Slobodnu riječ* od 1907. izdaju češće.

Za vrijeme vladavine Koalicije socijalisti su, usprkos suradnji, bili izvrgnuti i progonima¹²³ – Koalicija je u više navrata otvoreno istupila protiv socijalista.¹²⁴ Socijalisti tako dolaze u sukob sa svim članicama Koalicije, pa i, u vezi sa srijemskim progonima protiv kojih nije dovoljno žustro reagirala, sa Hrvatskom pučkom naprednom strankom (pridjev „pučka“ pridodan je programom stranke iz 1906.) kao nezavisnom skupinom unutar Koalicije.¹²⁵ Ti se stari saveznici iz redova građanstva nakon III. kongresa možda boje prevladavanja utjecaja ljevice u Socijaldemokratskoj stranci – barem sve češća upotreba revolucionarnih termina u socijalističkim glasilima može potaći naprednjake na rezerviranost.¹²⁶ Naprednjaci, osim toga, osuđuju fraze na socijalističkim skupovima (na kojima, valja primijetiti, redovito sudjeluju). S druge strane, naprednjaci doista osuđuju nasilje vlasti u Srijemu, o kojemu *Pokret* piše prenoseći članke iz socijalističkog tiska. Ivan Lorković, predsjednik Hrvatske pučke

napredne stranke, zalaže se za prestanak nasilja, ali socijalisti smatraju da naprednjaci ne poduzimaju dovoljno ozbiljnu akciju. Njihova prepucavanja, međusobne optužbe riječima iz standardnog stranačkog repertoara, vidljive su u brojevima *Slobodne riječi* i *Pokreta* iz listopada 1906. Nije se nužno složiti s Gross da naprednjaci premda negoduju zbog nasilja, ozbiljniju akciju ne pokreću zato što vjeruju u mogućnost spontanih krvoprolića od strane masa radnika i seljaka kojima vodstvo socijaldemokratske stranke ne može ovladati.¹²⁷ Ona se u interpretaciji poziva na brojeve *Pokreta* s početka 1907. godine u kojima se govori o takvim neredima u Rumunjskoj, ali teško da je strah pred možebitnim revolucionarnim impulsima u naprednjaka tako snažan kako ona tvrdi. Strugar, pak, pozitivno ocjenjuje djelovanje Socijaldemokratske stranke u ovom razdoblju, premda pomalo naivno što se tiče njenog dosega: ona je po njemu pravilno postupila što je zajedno s opozicionim buržoaskim grupama učestvovala u narodnodemokratskom pokretu, koji je donekle imao političko predstavništvo u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, a u kojem je jedna od funkcija socijaldemokratske stranke bila socijalistička kritika mnogih slabosti buržoaske politike.¹²⁸

Već od 1908. nadalje socijaldemokratska je akcija zbog apsolutističkih režima Raucha i Tomašića bila znatno otežana, ali to nije bila iznimka od stanja u kojem su se našle ostale opozicijske stranke. U razdoblju 1907-1910. rad stranke je, naročito u sindikalnim organizacijama, otežavala i ekonomska kriza (1909. spalo se na 4000 radnika¹²⁹ s prijašnjih 13 000, koliko je stranka dosegla u naročito uspješnoj 1906. godini), ali je ipak nastavljena konsolidacija sindikalne djelatnosti. Politička aktivnost u doba aneksione krize svodila se na priređivanje skupština i borbu protiv Rauchova neustavnog režima, kojom su prilikom organizirane i crvene garde protiv frankovačke paramilicije. Ukupnost te borbe ponovno je aktualizirala pitanje općeg prava glasa – temeljne stavke socijalističkog programa. Socijalisti su izbornu reformu Rauchovog nasljednika Tomašića 1910. pozdravili, premda je ona povećala pototak glasača sa 2 na svega 6 posto ukupnog stanovništva. U osvit rata, kada snaži i ideja unitarnog jugoslavenstva,¹³⁰ socijalisti su svoju borbu koncentrirali na antimilitarizam i borbu za ustavna prava (uz daljnje organiziranje sindikata i štrajkova), ali su naoružavanje kritizirali prije svega zbog pogoršanja radničkog materijalnog položaja – troškove militarizacije trebalo je po njima preusmjeriti u socijalne reforme. Možda im je ponajprije zbog antimilitarizma u vrijeme Cuvajevog komesarijata i slijedila zabrana (1912.-1913.). Postoje i mišljenja da je zbog rasula HSK u godinama uoči rata, kao i znatne političke dezorijentacije građanskih stranaka uslijed apsolutističkih režimskih vlada te konačno Cuvajevog komesarijata, uloga Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u političkom životu zemlje tada bitno narasla.¹³¹

Kako je svaka legalna socijalistička djelatnost uoči početka rata zabranjena, kao i zbog prevelikog opsega takvog poduhvata, ovo malo istraživanje nije se bavilo sudbinom socijalista u ratu, kao ni napuštanjem ideje austromarksizma, raspadom stranke po svršetku rata¹³² te prelaskom dijela članstva u komunistički pokret 1919.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Ako se i ne povjeruje u cijelosti interpretaciji Fedore Bikar, slučaj *Crvene slobode*, kao i slučaj lijeve frakcije prilikom III. kongresa nedvojbeno ukazuju da socijalna demokracija

u Hrvatskoj i Slavoniji prije Prvoga svjetskog rata nije u svemu jedinstvena, da unutar nje postoje skupine različitih stajališta koja ih, međutim, ne moraju priječiti u suradnji. Bikar u svakom slučaju dobro primjećuje da je suprotnost ovih stajališta od osobite važnosti za ocjenu teorije i prakse hrvatske socijalne demokracije kao cjeline.¹³³ Ona naglašava kako je pisanje povijesti socijaldemokracije u Hrvatskoj zbog žestoke cenzure (koja je zahvaćala sve opozicijske listove) u razdoblju 1894. do 1906. nepotpuno bez zahvaćanja ilegalnih publikacija poput *Crvene slobode*. Njena je teza da se na stranicama legalne štampe, poput *Slobode*, uvijenim stilom zapravo pokušavalo uvjeriti vlast u dobronamjernost socijalista, kako bi se zaštitila sindikalna i partijska djelatnost od progona, a s druge se strane omogućila nesmetana klasno-borbena i antirežimska djelatnost.¹³⁴ Nije se lako složiti s ovakvim otvaranjem prostora vlastitom istraživanju i pokušajem prevrednovanja uloge domaće socijaldemokracije u pripremi revolucije, koji tvrdi da se u necenzuriranoj *Crvenoj slobodi* ogledala kako nacionalna, tako i seljačka i klasna politika. Uredništvo *Crvene slobode* protivilo se, prema Bikar, oportunističkoj, dogmatskoj, šablonskoj, austromarksističkoj politici vodstva stranke prema nacionalnom i seljačkom pitanju te ograničavanju akcije na zakonom dopuštene metode. Bikar je dovoljno supostaviti drugim u ovom radu konzultiranim radovima kako bi se vidjelo da njena primjedba o vodstvu stranke koje negira važnost nacionalnog pitanja ne stoji, odnosno ne stoji barem za ukupno ovdje obuhvaćeno razdoblje. *Crvena sloboda* mogla je doista ustrajati na ukidanju nacionalno-šovinističkih sukoba među južnoslavenskim narodima, no to je bilo u duhu i opće politike socijalne demokracije. Zato Bikar tvrdi da se *Crvena sloboda* razlikovala u tome što je tom pitanju posvećivala više pažnje, naročito pitanju jugoslavenske orijentacije na kojoj je intenzivno radila.¹³⁵ Ona ipak odlazi i tako daleko da ustvrdi kako se uopće nije radilo o tome da je *Crvena sloboda* temeljitije zastupala isto stajalište kao *Sloboda* ili *Slobodna riječ*, već da se radilo o posve drukčijem stajalištu. Ako je to i točno, jednako je tako neupitno da su se dvije struje međusobno podržavale i priznavale. Pokretanje lista bilo je prijeka potreba u doba zabrane *Slobode* i *Nove slobode* 1902. i zato Korać u svom djelu o *Crvenoj slobodi*, u kojoj je i pisao, navodi samo pohvale. *Crvena sloboda* bila je dakle uvijek organski povezana sa službenim partijskim vodstvom.

Ipak, Bikar tvrdi da je radikalno-revolucionarna struja oko *Crvene slobode*, njena aktivnost i privrženost revolucionarnom socijalističkom pokretu i Ruskoj revoluciji, ostala živom sve do Oktobarske revolucije, kada su baš njeni nastavljači, u doba rascjepa hrvatske socijaldemokratske stranke, postali jezgrom komunističke ljevice unutar radničkog pokreta Hrvatske (misli na grupu oko Stjepana Turkovića).¹³⁶ Bez obzira na brojne razlike, u stupnju razvijenosti radništva, kao i društva, na rat i političke okolnosti, nužno je povući neke, koliko god smjele, paralele između utjecaja socijaldemokracije u razdoblju 1890.-1914. i prilično dobrog prihvata komunističke ideje svega dvije godine nakon završetka Prvog svjetskog rata – u takvim pokušajima i teze Fedore Bikar mogu biti od pomoći.

Kako bilo, Bikar na kraju svoga članka nalazi izlaz iz proturječja i pruža autoru ovog malog istraživanja mogućnost za nešto poput zaključka: „jedno od glavnih obilježja tadašnjeg hrvatskog socijalističkog pokreta bila je opća idejno-politička nejedinstvenost (...) *Hrvatska socijaldemokratska stranka u to doba nije bila ni organizacijski, ni ideološki čvrsto, centralistički izgrađena partija s jasnim programatskim stavovima koji bi njene*

*pristaše obvezivali na zastupanje jedinstvene teorije i prakse. (moj kurziv) (...) To je vrijedilo i za pojedine stranačke prvake,¹³⁷ koji su bili pod utjecajem ne samo drugih socijaldemokratskih stranaka, nego i građanskih opcija.*¹³⁸ (moj kurziv)

Zbog toga je i u nacionalnom pitanju dolazilo do različitih vizija, no ta je divergencija bila vidljiva i u legalnom listu *Slobodi*, kao što je nekoherentnost vidljiva i u pisanju naprednjačkog lista *Pokret*, zbog čega se ponekad moguće izgubiti u pitanjima poput onoga jesu li naprednjaci bili zapravo socijalisti. Kako ova tendencija nekoherentnosti očito ne vrijedi samo za socijaliste, nameće se pitanje nije li početak tog krvavog dvadesetog stoljeća obilježavala ponekad i veća količina demokratičnosti od one na koju bi suvremeni čovjek u vezi s tim razdobljem mogao pomisliti.

IZVORI

Pokret – glasilo hrvatskih naprednjaka

Sloboda – glasilo socijalno-demokratske stranke

Slobodna riječ – glavno glasilo Socijalno demokratske stranke Hrvatske i Slavonije

Hrvatska misao – list za književnost, politiku i pitanja socijalna

Obzor

Nova sloboda – glasilo za radni narod

Literatura:

- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb: Durieux, 1995.
- Bikar, Fedora. Nacionalna politika hrvatske socijalne demokracije od 1902. do 1905., u: Čubrilović, Vasa (ur.). *Jugoslavenski narodi pred Prvi svjetski rat*. Beograd: Naučno delo, 1967.
- Bogdanov, Vaso. *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj: od prvih stranačkih grupiranja do 1918*. Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1958.
- Brešić, Vinko (ur.). *Milan Marjanović. Izabrana djela*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Gross, Mirjana. „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i Narodni pokret 1903“. *Historijski zbornik*, godina 7/1954 (posebni otisak)
- Gross, Mirjana. Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890 – 1902., *Historijski zbornik* broj 1-4, godina 9/1956.
- Gross, Mirjana. „Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika „novog kursa“, Posebni otisak iz *Radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest* 2, 1959.
- Gross, Mirjana. *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1960.
- Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969.
- Korać, Vitomir. *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina*, Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929.
- Krleža, Miroslav. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Sarajevo: Oslobođenje, 1973.
- Lovrenčić, Rene. *Geneza politike novog kursa*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.
- Marjanović, Milan. *Hrvatski pokret: opažanja i misli na pragu narodnoga preporoda g. 1903*. Dubrovnik, 1904.
- Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda (Nih-Ras)*, Zagreb, 1980.
- Strugar, Vlado. *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda*, Beograd: Rad, 1956.
- Šidak, Jaroslav (ur.). *Povijest hrvatskog naroda: g. 1860-1914.*, Zagreb: Školska knjiga, 1968.

Bilješke:

- 1 U radovima: *Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890 - 1902.*, Historijski zbornik broj 1-4, godina 9/1956; *Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika „novog kursa“*, Posebni otisak iz Radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 2, 1959; *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907.*, Beograd, 1960; *Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i Narodni pokret 1903*, Historijski zbornik, godina 7/1954 (posebni otisak); *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890-1905.*, disertacija, Zagreb, 1956. Ovi su radovi, osim posljednjeg, korišteni u izradi rada.
- 2 *Geneza politike novog kursa*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.
- 3 *Socijalistička partija Jugoslavije*, Beograd, 1974. i dr. radovi.
- 4 *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda*, Beograd: Rad, 1956. Za ovaj rad naročito je bitno poglavlje: *Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda* (str. 112-128). Dalje: Strugar 1956.
- 5 *Nacionalna politika hrvatske socijalne demokracije od 1902. do 1905.*, u: Čubrilović, Vasa (ur). *Jugoslovenski narodi pred Prvi svjetski rat*. Beograd: Naučno delo, 1967. (Dalje: Bikar 1967) i drugi radovi.
- 6 *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama do Prvog svjetskog rata*, Beograd 1954.
- 7 *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina*, Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929. i *Ciljevi i putevi socijalne demokracije*, Zagreb: Naša snaga, 1912.
- 8 Šidak, Jaroslav i dr. (ur.). *Povijest hrvatskog naroda: g. 1860-1914.*, Zagreb: Školska knjiga, 1968., dalje: Šidak 1968. Na socijalnu demokraciju pažnju obraćaju i istraživački poduhvati s drukčije postavljenim ciljevima, poput: Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb: Durieux, 1995. Dalje: Banac 1995.
- 9 Primjerice: *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969. U uredničkom odboru bili su Dušan Bilandžić, Zvonko Brkić, Josip Cazi, Ivan Jelić, Leopold Kobsa, Vojo Rajčević, dijelove o razdoblju do 1914. pisali su Vlado Oštrić i Elza Tomac, a o razdoblju 1914.-1941. Vjekoslav Bratulić, Zlatko Čepo, Mira Dimitrijević, Bosiljka Janjatović, Ivan Jelić, Leopold Kobsa, Stanislava Koprivica-Oštrić, Ljubica Petrović, Vojo Rajčević, Zorica Stipetić, Zdenka Šimončić, Gordana Vlajčić. Ovom sam se knjigom, bez obzira na njen samoproklamirani znanstveno-popularni karakter, poslužio na više mjesta u radu. Kao i većina znanstvenih radova iz druge polovice dvadesetog stoljeća i ona balansira u ocjeni naprednijačkog doprinosa – priznajući mu zasluge, ali ga i podvođeci pod negativnosti buržoaske politike.
- 10 Bogdanov, Vaso. *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj: od prvih stranačkih grupiranja do 1918.* Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1958, str. 790.
- 11 *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda (Nih-Ras)*, 1980, s. v. "Političke stranke – Hrvatska", str. 507.
- 12 Krleža, Miroslav. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Sarajevo: Oslobođenje, 1973. str. 192-193 (Stjepan Radić u Beogradu).
- 13 Gross, Mirjana. *Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika „novog kursa“*, Posebni otisak iz Radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 2, 1959, str. 5-6 i drugdje, dalje: Gross 1959. Također u *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969., str. 24-27, dalje: KPISRUIH 1969.
- 14 Gross, Mirjana. *Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890 - 1902.*, Historijski zbornik broj 1-4, godina 9/1956., str. 12. Dalje: Gross 1956.
- 15 KPISRUIH 1969: 27.
- 16 Kako na temelju članka „Zbor socijal-demokratske stranke“ u Slobodi broj 21/9. 11. 1895.
- 17 Vidjeti u Pokretu br. 36/ 18. 12. 1904. članak Ivana Ancela „U album gospodi oko „Slobodne riječi“: „Povodom raznih pisanja „Hrvatskog prava“ za vrijeme izborne borbe, uvrstio sam u „Obzor“ izjavu u kojoj sam konstatirao, da sam odkako je javno istupila grupa naprednjaka, k njoj se priključio, jer mi je u njoj bilo mjesto, dok sam već od četiri godine prekinuo sveze sa socijalističkom strankom. Time sam hotio reći, da sam to učinio zato, jer grupa naprednjaka hoće realni rad na svim poljima narodnog života, pa osuđuje svako fanatizovanje. (...) I ja sam zato u svojoj izjavi hotio napose istaknuti, da se nisam mogao dok sam prekinuo sa socijalističkom strankom, priključiti nijednoj inoj političkoj stranci, već samo grupi napredne omladine.“ Ovakvi pojedinačni odabiri i iskazi premda govore prije svega o individualnim odlukama, rječiti su i kada se radi o bliskosti dviju tendencija.
- 18 Važno je istaći da ideja narodnog jedinstva Hrvata i Srba nipošto još nije značila i jugounitarizam. Ona je, međutim, „postala najutjecaj-nija misao u predratnoj hrvatskoj politici, pripremajući tlo za rješenje hrvatskog pitanja „izvan okvira“ dvojne Monarhije“ (Banac 1995: 77). Premda o njima malo piše, u ovoj ideji Banac vidi veliku važnost naprednjačke skupine za vremena koja su slijedila.

- 19 Kako to navodi Šidak 1968: 311. Strugar 1956: 120 navodi od 1906., a Bikar 1967: 29 pak od 1910.
- 20 Gross 1959: 8.
- 21 Od 1906. godine socijalisti izdaju i *Razrednu borbu*, teorijski časopis koji je uređivao Korać, te *Napred*.
- 22 O tome opsežnije u Gross 1954.
- 23 Korać je inače u svojoj knjizi *Historija radničkog pokreta* (str. 162-163) posvjedočio da su brošure puštene u Hrvatsku socijalističkim podzemnim kanalima, nakon što su tiskane u njihovoj tiskari u Budimpešti. O ovoj bliskoj suradnji Potočnjaka i socijalista pisala je i Fedora Bikar (1967: 50): „Poseban i veoma efikasan način borbe hrvatskih socijalista protiv vladavine bana Khuena predstavlja propagiranje Potočnjakovih, po Khuena difamantnih brošura. Potočnjak se među prvima kao jedan od rijetkih građanskih političara pridružio socijalističkoj borbi protiv Khuena. Svu brigu oko štampanja njegovih brošura preuzeli su ljudi oko Crvene slobode.“ Bikar smatra kako su brošure postale tako popularne zahvaljujući prije svega socijalističkoj agitaciji, jer su inače pisane suhim pravničkim stilom. Franko Potočnjak će, kao što je rečeno, blisko surađivati s naprednjacima, ali će u Hrvatsko-srpsku koaliciju ući kao vanstranački političar. Tijekom Prvog svjetskog rata djelovat će u Jugoslavenskom odboru. Nakon rata postaje sklon unitarizmu i centralizmu pa podržava Pašića te postaje podban u Hrvatskoj. Što se antikerikalizma tiče ne valja, ističe Gross (1954: 44), smetnuti s uma da je bilo i svećenika koji su podržavali socijaliste, tj. da su unutar crkve postojala različita gledanja na socijalistički pokret.
- 24 Nakon narodnog pokreta porasti će vjerovanje kako je sindikate bolje dozvoliti, jer je ilegalno djelovanje teško nadzirati – do legalizacije neće, međutim, odmah doći (Gross 1954: 79).
- 25 O tome Gross 1954: 74-75, Gross 1959: 7 i drugdje.
- 26 Premda pozitivno gleda na rad Međustrukovnog odbora, Gross ocjenjuje da je doprinos socijaldemokracije u politici općenito bio mnogo veći nego li u sindikalnoj djelatnosti (Gross: 1954: 78). Strugar (1956: 114) drži da je realno gledište hrvatske socijaldemokracije vremenom sve više snažilo, pri čemu je ona najviše uspjela u praktičnoj borbi, a nešto manje u duhovnom osamostaljenju (za razliku od slovenske koje je dala veći doprinos teoriji, sporije ulazeći u narodni pokret). „U hrvatskoj socijaldemokratskoj stranci već od prvih njezinih dana razvija se vrlo izrazit interes za cjelokupnu socijalnu problematiku nacije, naročito s praktičnog gledišta. To je zato što je vodstvo radničko, dok je priliv inteligencije slab. Jedna od glavnih odlika hrvatskog radničkog pokreta bit će realizam njegovih političkih ličnosti“. Posljednje dijelom objašnjava pojedinačne prelaske naprednjacima u kasnijim godinama.
- 27 Gross 1954: 36.
- 28 Slobodna riječ br. 3/5. 2. 1903. Jedinstvo opozicije.
- 29 Gross 1954: 52.
- 30 Gross 1954: 52. To ne znači da su socijaldemokrati bezrezervno odabrali skupštinski pokret kojeg su inicirali naprednjaci, a koji su ne jednom proglasili nedovoljno odlučnim i frazerskim (Slobodna riječ br. 18/27. 11. 1903. Skupštinski pokret u Hrvatskoj). Gross se (1954: 79) osvrnula na to pitanje zaključivši kako pokret nije dao rezultate jer ga nije vodio proletarijat, kojeg u Hrvatskoj tada još nije ni bilo u dovoljnoj mjeri. S druge strane, Gross je na kraju svog rada ustvrdila da se vodstvo socijaldemokratske stranke zalagalo za uspjeh skupštinskog pokreta, a da se prema drugoj (revolucionarne pobune seljačkih masa) fazi držalo rezervirano (Gross 1954: 81).
- Drugi autori ponekad tvrde obrnuto, ističući socijalistički doprinos baš u toj drugoj fazi narodnog pokreta. Bikar osuđuje distanciranje službene linije oko *Slobodne riječi* od seljačkih pobuna u drugoj fazi narodnog pokreta te primjećuje da su tako učinile i sve građanske stranke, ali zato ističe djelatnost grupe oko *Crvene slobode* u tom periodu.
- 31 Danas su, dakako, moguće i drukčije ocjene: “Ono što je Marjanović (*istaknuti član starije generacije naprednjaka*, op. S. M.) smatrao političkim realizmom pokazalo se upravo kao namivni idealizam”. Brešić, Vinko. Predgovor. U: *Milan Marjanović. Izabrana djela*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998., str. 12-13. Inače, za hod jednog broja naprednjaka prema jugunitarizmu značajno je Marjanovićevo tumačenje unitarističke ideologije koje je „predstavljalo polemiku ne samo protiv tradicija hrvatskog (pa čak i srpskog) državnog prava nego i protiv cijele ideje nacionalnog i državnog kontinuiteta među Srbima i Hrvatima“ (Banac 1995: 79).
- 32 Hrvatska misao br. 7/1. 4. 1902. Radničke stranke u Hrvatskoj. U istom članku on ističe kako se jedino socijaldemokrati bore, uz poboljšanje položaja radnika, i za opće uvjete slobodnog građanskog života, što kršćanski socijali, tj. Hrvatska radnička zajednica koju vodi Sirovatka, ili Hrvatski radnici, kao katolička i frankovačka radnička opcija, ne čine.
- 33 Gross 1954: 37.
- 34 „Odbacivanje državnopravne politike u korist borbe za širi ekonomski napredak naroda i demokratske slobode, kao uvjeta za uspjeh nacionalne borbe, odbacivanje hrvatsko-srpskog spora s tezom o nacionalnom jedinstvu ili međusobnoj slozi Hrvata i Srba, interes za socijalno pitanje, antikerikalizam, napad na konzervativne snage i tendencije u kulturi, čine niz

- okolnosti koji približavaju novu građansku, demokratsku opoziciju radikalno-demokratskoj opoziciji socijalističkog pokreta“ KPISRUH 1969: 31.
- 35 Takvo negiranje prisutno je u velikom broju članaka u Hrvatskoj misli, kao i kasnije u Pokretu.
- 36 Gross 1954: 38.
- 37 Primjerice, frankovačka radnička organizacija Hrvatski radnici koja tvrdi: „I ništa drugo nije razlika između nas i socijalne demokracije nego to, da mi zaziremo od internacionalne organizacije radništva“ (Hrvatski radnik 15/10. 7. 1902. Zar dolje s hrvatskimi radnici?), navedeno u Gross 1956: 22, fusnota 78.
- 38 T. G. Masaryk, *Die philosophischen und sociologischen Grundlagen des Marxismus*, Beč, 1899, str. 426-446, navedeno u Gross 1956: 18.
- 39 Sloboda br. 2/16. 1. 1902. Ipak jedanput
- 40 Sloboda br. 17/5. 9. 1902.
- 41 Takvom se tumačenju dijelom približio Lovrenčić: „Vjeran naprednjačkoj tradiciji, list je bio protuklerikaln, ali u tolikoj mjeri da se nužno nameće zaključak da je pojava borbene klerikalne skupine u Banovini bila važan razlog osnivanja Pokreta“ (Geneza politike novog kursa, str. 249).
- 42 Gross 1954: 39. Bikar (1967: 37) donosi kako je na osnovi politike udruženosti Hrvata i Srba već u razdoblju 1902.-1905. došlo do saveza i tijesne suradnje između hrvatske socijalne demokracije i studentske i srednjoškolske omladine, „koja je tada isto tako jugoslavenski orijentirana“. Optužbe koje frankovci, koji su u omladini također zastupljeni, stavljaju na djelovanje socijalizma među omladinom, a koje s podsmijehom prenosi *Pokret*, nisu dakle bez osnova. Socijalisti su održavali veze naročito s omladinskim listom *Naša snaga*, koji je imao radikalno antiklerikalni i antirežimski stav. Također, kada socijaldemokrati na svojoj konferenciji 1904. donose rezoluciju u korist pokreta srednjoškolskog društva, čine to na dlaku istom frazeologijom kakvom se služio i Pokret: „protestiramo protiv onog ropskog duha, u kojem hoće podražavatelji naših nastavnih prilika da odgajaju djecu onoga naroda, koji neće da budu njegova djeca robovi, nego slobodni ljudi; protestiramo protiv onoga permanentnog uskopljavanja duha u našim klerikalima izručenim srednjim školama (...) nećemo da politički činovnici budu gadne i ogavne štreberske duše (...) da pučki učitelji budu sramni uhode i špijuni (...) da sveučilište bude bludilište savjesti i zaklonište jadnih kreatura (...) pučke škole odgajališta kretenizma, srednje škole zavodi za škopljenje mladih umova (...) hoćemo prije svega poštenu i moralni život u Hrvatskoj, u samom narodu, a time ćemo postići i slobodu kretanja i sastajanja, slobodu izražaja misli – tako ćemo izaći iz crnog mraka apsolutizma, na proljetno sunce ustavnosti (...) slobodu i blagostanje ne mogu postići pojedinci, niti pojedine skupine i stranke“ (Bikar 1967: 59-61).
- 43 Naročito mi se socijalističkim shvaćanjem ekonomije „bremenita“ čini serija članaka „Naš politički život u gospodarskom svjetlu“ koja je započeta u Pokretu br. 23/18. 9. 1904.
- 44 Osim toga, Gross (1956: 21) tvrdi da je djelatnost Napredne omladine slabila antisocijalističku propagandu. Isto tvrdi i u Gross (1954: 39): „bilo je u mnogome zasluga omladine što se među buržoazijom ipak pojavilo shvaćanje, da socijalistički pokret nije rezultat rovarenja nekolicine stranaca, već posljedica teškog ekonomskog položaja radnog naroda u Hrvatskoj“.
- 45 Sloboda, međutim, piše protiv mađarizacije željeznica i škola: 7/6. 4. 1894. Lajoš Košut, 19/1. 10. 1896. Politički pregled, što je tema kojom će se od 1904. intenzivno baviti i Pokret.
- 46 Sloboda 9/7. 5. 1896. Zašto smo demonstrirali proti dru. Franku? – u članku se govori i kako ih je Frank nastojao pridobiti, 9/4. 5. 1894. Proslava 1. svibnja u Zagrebu, 17/7. 9. 1894. Vjerski fanatizam i narodni šovinizam kod Hrvata i Srba, 17/5. 9. 1895. Nova „radnička“ stranka, 10/21. 5. 1896. „Socijalizam i narod“. U ovim se brojevima iščitava stav da pojam domovine i naroda nije isti za proletarijat i buržoaziju te da samostalnost hrvatskih zemalja nipošto ne podrazumijeva i bolji život radničke klase. Rješenje nacionalnog pitanja nije i rješenje radničkog pitanja, ali socijalisti s vremenom postaju svjesni da je ono preduvjet za uspješniji razvoj radničkog pokreta. Dobar primjer za to pružaju im, tvrdi Gross 1956: 7, Njemačka i Italija, čiji su radnički pokreti narasli nakon ujedinjenja.
- 47 Sloboda 5/5. 3. 1896. Dr. Ante Starčević. U ovom je članku, prilično vidovito, anticipirana podjela Starčevićeve stranke.
- 48 Gross 1956: 9.
- 49 Gross 1956: 5 i 9.
- 50 Sloboda 20/15. 10. 1893. Dole s krinkami, 1/1. 4. 1892. Što hoće socijal-demokrati?
- 51 Gross 1956: 11, fusnota 29, navodi: Svibanjski spis 1900. (V. Korać, Veličina naše zadaće). Strugar (1956: 117) također prenosi Ancelov govor na kongresu mađarske socijaldemokracije 1893. u kojem je govorio o postojanju jednog jugoslavenskog naroda.
- 52 Gross 1956: 10.
- 53 Gross 1956: 11 navodi: Sloboda 11/1. 6. 1894. Socijaliste i „nesjedinjene“ opozicije
- 54 Gross 1956: 11.
- 55 Gross 1956: 12.
- 56 Naprednjački slučaj još je zanimljiviji: premda su neki naprednjaci postali uvjereni jugomitaristi, baš je lider Hrvatske napredne stranke

- Lorković nakon rata Hrvatsku zajednicu od jugounitarizma preveo ka (kon)federalizmu, o čemu piše Banac (1995: 289). Čini se dakle da ni naprednjačko nastojanje na hrvatsko-srpskom narodnom jedinstvu nije nužno podrazumijevalo i jugounitarizam, koliko god mu se moglo nalaziti u korijenu. S druge se strane ovdje može prigovoriti da je napuštanje jugounitarizma nakon rata posljedica negativnih iskustava koje predratni naprednjaci nisu imali. Zanimljivo je također da HZ, kao ni Hrvatska napredna stranke, nikada nisu uspjele steći podršku seljaštva, vjerojatno zbog svoje građansko-intelektualne platforme.
- 57 Gross 1956: 23.
- 58 Sloboda 20/26. 10. 1899. Rieč o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom
- 59 Hrvatska misao 1/10. 1. 1897. Sastanak Hrvatske socijalno demokratske stranke
- 60 Gross 1956: 13.
- 61 Gross 1956: 16-17.
- 62 Socijalisti tvrde da opozicija frazama prikriva svoje klasne interese. Sloboda (20/ 15. 10. 1893. Dolje s krinkami!) kaže: „... socijalisti ne cieni e ne ljube puke riječi već stvarnost (...) oni su bili zato prvi, koji su sjetili one, koji se razmeću praznim riečima o „slobodi“, da se takova ne dobiva frazama, nego požrtvovnim radom“. Točno ovo tvrdit će naprednjaci za sebe već u Hrvatskoj misli, potom u svojem programu iz 1902. (Poraz i slavlje), a naročito u svom glasilu Pokret od 1904.
- 63 Za socijaliste je to izjavljivao Korać u Slobodi, primjerice: 13/3. 7. 1902.
- 64 Gross 1956: 18
- 65 Socijaliste će priroda Masarykova utjecaja na naprednjake zanimati i kasnije: Narodna obrana koja izlazi u Osijeku donosi 1914. članak „Naprednjaci i prof. Masaryk“ (br. 175). Socijalistima nije promaklo da je Masaryk veliku pozornost posvećivao pitanju emancipacije žena te je imao definirane pozitivne stavove kako o socijalizmu, tako i o cionizmu, a iznio je i stav o hiperprodukciji inteligencije – čitav ovaj repertoar dobro je vidljiv u člancima naprednjačkog glasila Pokret. Ovaj iznimno popularni političar posjetio je Hrvatsku 1909. godine. Obljetnice njegova rođenja obilježavane su redovito na stranicama novina koje su se njegovom politikom nadahnjivale.
- 66 Gross 1956: 24.
- 67 Bikar 1967: 85.
- 68 Gross 1956: 17.
- 69 Isto.
- 70 Hrvatska misao 14/25. 7. 1902. Glasu Naroda
- 71 Sloboda 5/7. 3. 1901., 6/21. 3. 1901., 7/4. 4. 1901.
- 72 Gross 1956: 20.
- 73 Gross 1956: 25.
- 74 O tome se može brzo i lako informirati primjerice u Gross 1954: 39-50.
- 75 Gross .1954: 49.
- 76 (a za koji su optuživani bili i naprednjaci – za sumu tih optužbi i naprednjačke odgovore na njih vidjeti, primjerice, *Pokret* br. 1/ 1. 1. 1905. Sastanak hrvatskih naprednjaka
- 77 Sloboda 9/1. 8. 1892. Treba li Hrvatom socijalne demokracije, 10/15. 5. 1893. Proslava 1. svibnja u Zagrebu, 20/15. 10. 1893 Dole s krinkami!
- 78 229/6. 10. 1893., „Naša socijalna demokracija“
- 79 U seriji članaka „Naš politički život u gospodarskom svjetlu“, započetoj u Pokretu br. 23/18. 9. 1904.
- 80 Obzor 5/ 8. 1. 1894. O razvitku socijalizma u Hrvatskoj
- 81 Strugar 1956: 112.
- 82 Gross 1956: 15.
- 83 Prvim zajedničkim nastupom sjedinjene opozicije i socijalista može se smatrati skupštinska akcija 1899., povodom pregovora hrvatskog i mađarskog kraljevin-skog odbora o financijskoj samostalnosti, općem pravu glasa i slobodi tiska, Gross 1956: 22. To je značajna prekretnica za socijalnu demokraciju jer od tada počinje artikuliranje navedenog dvostrukog stava opozicije prema njoj. Navedene teme pregovora nalaze se u tradicionalnom repertoaru socijalista (u programu iz 1895.), pa su oni stoga korisni za pristup širokim slojevima. U pravcu suradnje opozicije i socijalne demokracije u drugoj će fazi djelovati politika novog kursa, u kojoj su važno mjesto zauzimali naprednjaci.
- 84 Nova sloboda 15/1902. Nemarnost i neurednost
- 85 Gross 1954: 70, navodeći Marjanovića: 104.
- 86 Gross 1954: 71, upućuje na brošuru „Zašto smo socijaldemokrati?“ u kojoj se iznose socijalistička načela prilagođena seljaštvu.
- 87 17/7. 9. 1894. više članaka
- 88 Gross 1956: 15 navodi: Novo Doba 1/1898.
- 89 U broju Slobodne riječi od 13. 7. 1904. u članku „Seljačka stranka“ negativno se ocjenjuje nastojanje braće Radić oko osnivanja nove seljačke stranke, a naročito se obrušava na ideju o samostalnosti Hrvatske – što je pokazatelj socijaldemokratskog odbacivanja takve koncepcije. Naprednjaci su Radića napadali iz sasvim drugih razloga – jer je narušavao jedinstvo opozicije i jer je osnivao seljačku stranku, a seljaštvo, vjeruju, već ima svoje zastupnike u njima. Pokret 1/17. 4. 1904. Seljačka stranka, te u kasnijim brojevima.
- 90 Gross 1954: 58
- 91 Korać, Bukšeg, Potočnjak i dr. pušteni su već u srpnju i kolovozu iste godine.
- 92 Gross 1954: 70
- 93 Opće pravo glasa kao prva točka socijaldemokratskog programa istaknuto je već na II. kongresu stranke 1896. Strugar 1956: 117.
- 94 Gross 1954: 60.
- 95 Vidjeti: Gross 1959.

- 96 Korać, na str. 168
- 97 Gross 1954: 59.
- 98 Gross 1954: 56.
- 99 vidjeti primjerice Gross 1954: 57, za Derenčinov govor na pouzdanom sastanku 5. 3.
- 100 Gross 1956: 12.
- 101 Gross 1954: 80-81.
- 102 Gross 1959: 5-6.
- 103 Gross 1959: 18 i KPISRUIH 1969: 42.
- 104 Gross 1959: 8.
- 105 Zanimljivo je da Strugar (1956: 112) primjećuje kako revolucija kao opcija nije formalno brisana, ali se s vremenom stvorilo uvjerenje o velikoj snazi reformi i mogućnosti radničke klase da svoje probleme riješi mirnim putem. „Zoru socijalizma malo je tko vidio kroz krv i rane na barikadama“.
- 106 Gross 1959: 14.
- 107 O tome u Pokretu br. 52-65/3. 1906.
- 108 Program stranke bio je preuzet od drugih socijalno demokratskih stranaka u Monarhiji. Time on, dakako, nije odgovarao specifično hrvatskim prilikama (potlačena nacija) (Bikar 1967: 81-85). Godine 1894. prihvaćen je Hainfeldski program austrijske socijaldemokracije koji ističe internacionalizam, osuđuje vladavinu naroda nad narodom i vjeru smješta u sferu osobnog izbora. Doista se pri usporedbi programa stranke objavljenog u Slobodi broj 19/3. 10. 1895. primjećuju znatne sličnosti. Dio programa preuzet je i iz Erfurtskog programa njemačke socijalno demokratske partije (zahtjev o unutrašnjoj samoupravi) kao i iz programa ugarske socijaldemokracije (seljačko pitanje, o utjecaju ugarske socijaldemokracije opširnije Bikar 1967: 86-92). Program je revidiran 1896. kada je dodana komponenta jugoslavenskog kulturnog ujedinjenja (pod utjecajem slovenske socijaldemokracije) – taj program ostat će na snazi sve do 1918. u teoriji i u praksi (Bikar 1967: 85 i Gross 1956: 25-27) te ga je zanimljivo usporediti s jednako dugo važećim programom hrvatske opozicije iz 1894. Hrvatska socijaldemokracija bila je ne samo teorijski već i praktično upućena na pomoć inozemnih socijaldemokracija. Centristički časopis Kautskog *Neue Zeit* glavni je teoretski izvor domaće socijalne demokracije – prije svega se to odnosi na odabir borbe isključivo zakonitim sredstvima. Također se napajaju Bernsteinom, Rennerom (kulturna nacionalna autonomija) i Bauerom. Da je stranka stvorena u tijesnoj vezi s austrijskim i mađarskim socijalizmom potvrđuje i Strugar (1956: 112). Do 1900. dok je austrijska socijalna demokracija prednjačila to je moglo dati samo dobre rezultate, ali poslije, kada je u njoj jače ovladala reformistička struja nije u svemu bila korisna njena teorija jer je, tvrdi Strugar, nacionalno pitanje svela na niz kulturnih zahtjeva. Gross (1956: 26-27), međutim, negira uopćeno mišljenje da se socijalna demokracija u Hrvatskoj, pod utjecajem austromarksizma, odnosila prema nacionalnom pitanju kao prema isključivo kulturnom, jer se zalagala i za financijsku samostalnost, za utjecaj širih slojeva, za djelatnost na selu, slabljenje šovinizma etc., što su sve ekonomska i socijalna pitanja. Već u drugoj točki (nakon općeg prava glasa) socijalističkog programa iz 1896. pokazuje se i nacionalno pitanje (pravo na autonomiju/samoupravu u pitanjima nastave, pravosuđa, financija, trgovine, poljoprivrede, prometa, vojnih poslova...) (Historijski arhiv KPJ IV, str. 56 i dalje, Program i organizacija Socijalno demokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1904.). Takvu poziciju Gross ocjenjuje maksimalnom u smislu nacionalnog pitanja, za razliku od Fedore Bikar koja najveću zamjerku Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije (pri čemu misli samo na središnjicu) nalazi upravo u previdanju važnosti nacionalnog pitanja. I Korać tvrdi da je u svijesti socijalista bila jaka kozmopolitska žica koja je pitanje nacionalnosti ostavljala po strani (Historija radničkog pokreta, 109). Hrvatska je, tvrdi Gross, upravo primjer kako austromarksizam ne funkcionira, što naša socijaldemokracija vidi, ali ne odabire pravo rješenje – revoluciju. Gross se austromarksizmom bavi u Gross 1959: 31-36 i u Gross 1956: 6 gdje tvrdi da se ne smije ni precijeniti ni podcijeniti utjecaj austrijske i mađarske socijalne demokracije na hrvatsku socijaldemokraciju, „koja je prvenstveno stranka sitnog, praktičnog rada i svakodnevnje političke borbe“. Ovo posljednje, dakako, posve odgovara opisu i naprednjačke politike. Kao i veći dio naprednjaka, socijalisti su, odvojivši se od austromarksističkih ograničenosti svođenja nacionalnog pitanja na borbu za nacionalno-kulturnu autonomiju, na kraju zauzeli pozicije unitarističkog jugoslovenstva (Banac 1995: 158).
- 109 KPISRUIH 1969: 41 navodi da je 1905. riječ o IV. kongresu, što je u suprotnosti sa Gross 1959: 12 i Strugar 1956: 115.
- 110 Na tom je kongresu, između raznih sukoba, donesena i važna Rezolucija o generalnom štrajku koju u svom članku prenosi Vlado Strugar (1956: 115): „Zadaća je socijalističkog demokratskog pokreta, da današnje društvo postepeno izmijeni u društvo zajednice sredstava za proizvodnju. To će pak postići: 1. ustrajanjem jakih strukovnih organizacija (...) 2. osnivanjem produktivnih zadruga koje prenašaju proizvodnju u ruke radnika, 3. podizanjem konzumnih udruga (...) 4. organiziranjem političkih pokreta (...) takovim djelovanjem koje će u masama buditi smisao za sitni,

- ali sigurni rad postepenog dizanja njihove gospodarske i političke snage (...) Stoga stranački zbor osuđuje i zabacuje svaku agitaciju i organizaciju kako generalnog tako i općeg političkog štrajka.“ Naročito druga točka i isticanje sitnog i postepenog rada snažno podsjećaju na naprednjačku politiku. Strugar dalje (str. 116) tvrdi da je ovaj negativan stav prema generalnom štrajku kao i gledanje na Rusiju kao na posljednji bastion reakcije preuzet izvana. Negiranjem revolucionarne borbe stranka je težište rada stavila na sindikalne organizacije, radničke blagajne i zadruge – na socioekonomsku stranu problema. Kongres je općenito značio odabir mirne i postepene preobrazbe kapitalizma u socijalizam, za što Strugar primjećuje da je skoro moglo izaći i iz usta kakve građanske stranke (a mi dodajmo: naprednjaka).
- 111 Strugar 1956: 122.
- 112 Strugarova je ocjena socijaldemokracije općenito pozitivna: „Hrvatskoj socijaldemokratskoj partiji treba pripisati u zaslugu što nije ostala pri teoriskoj formuli da je nacionalno pitanje samo kulturno, već ga je, prema svom klasnom osećanju, postavila kao političko pitanje. Zna se doista da hrvatski socijalisti, kao ni ostali socijalisti u monarhiji nisu ništa odriicali austrijskoj teoriji nacionalnog pitanja, ali joj se nisu sasvim ni povinovali (...) Ceo naš jugoslavenski radnički pokret u zemljama pod Austro-Ugarskom, a naročito hrvatski, manje treba kritikovati zbog oportunitizma, a daleko više tražiti u njemu elemente oslobođenja od tog istog oportunitizma, koji mu je bio takoreći opšta atmosfera i klima u kojoj se rodio i uzrastao.“ Krivnja za nedosezanje do zahtjeva samostalne države, po pravu samoopredjeljenja i odcepljenja, proizlazi iz grešaka ne hrvatske socijalne demokracije, nego austromarksizma (metafizička
- maglušćina i praktična politika velikodržavne linije), Strugar 1956: 122-127.
- 113 Gross 1959: 9.
- 114 Gross 1959: 12.
- 115 Korać je, primjerice, od Supila dobivao novac za socijalističke akcije, vidjeti: Gross 1959: 12.
- 116 Gross 1959: 24.
- 117 Šidak 1968: 306.
- 118 Gross 1959: 25-27.
- 119 Gross 1959: 28.
- 120 Gross 1959: 29.
- 121 Gross 1959: 29.
- 122 Gross 1959: 16, fusnota 34.
- 123 “Prema radničkom pokretu se bezmalo podržavala surovost mađarske tiranije, radnički štrajkovi su se krvavo svršavali, a tamnice se punile radnicima i seljacima“. Strugar 1956: 119.
- 124 Gross 1959: 22-23.
- 125 HSK, primjerice, nije posve odustala od koncepcije državnog prava, dok su to naprednjaci odavno učinili i istakli u prvim točkama svog programa iz 1906.
- 126 Pokret br. 155-200 u srpnju i kolovožu 1906. mnogo piše o revolucionarnoj frazeologiji socijalističkih glasila.
- 127 Gross 1959: 24.
- 128 Strugar 1956: 119.
- 129 KPISRUH 1969: 44.
- 130 Godine 1910. socijalisti sudjeluju, primjerice, na konferenciji socijalista balkanskih naroda koja nije imala nekih značajnijih posljedica (KPISRUH 1969: 46). Nadalje, pojačani interes jugoslavenskih socijalista za situaciju u Dalmaciji u ovom razdoblju, u sklopu zanimanja za integraciju jugoslavenskih naroda, ogleđa se i u interesu za tamošnju naprednjačku politiku, pri čemu je zanimljiva poveznica da ni jedna ni druga stranka tradicionalno u Dalmaciji nemaju izravnog nego samo posrednog utjecaja. Glas radnoga naroda 22/I. 1910. Likvidacija naprednjaštva, 13/I. 1910. Politička mizerija ili mizerija politike.
- 131 KPISRUH 1969: 48.
- 132 Do konačnog formalnog rascjepa

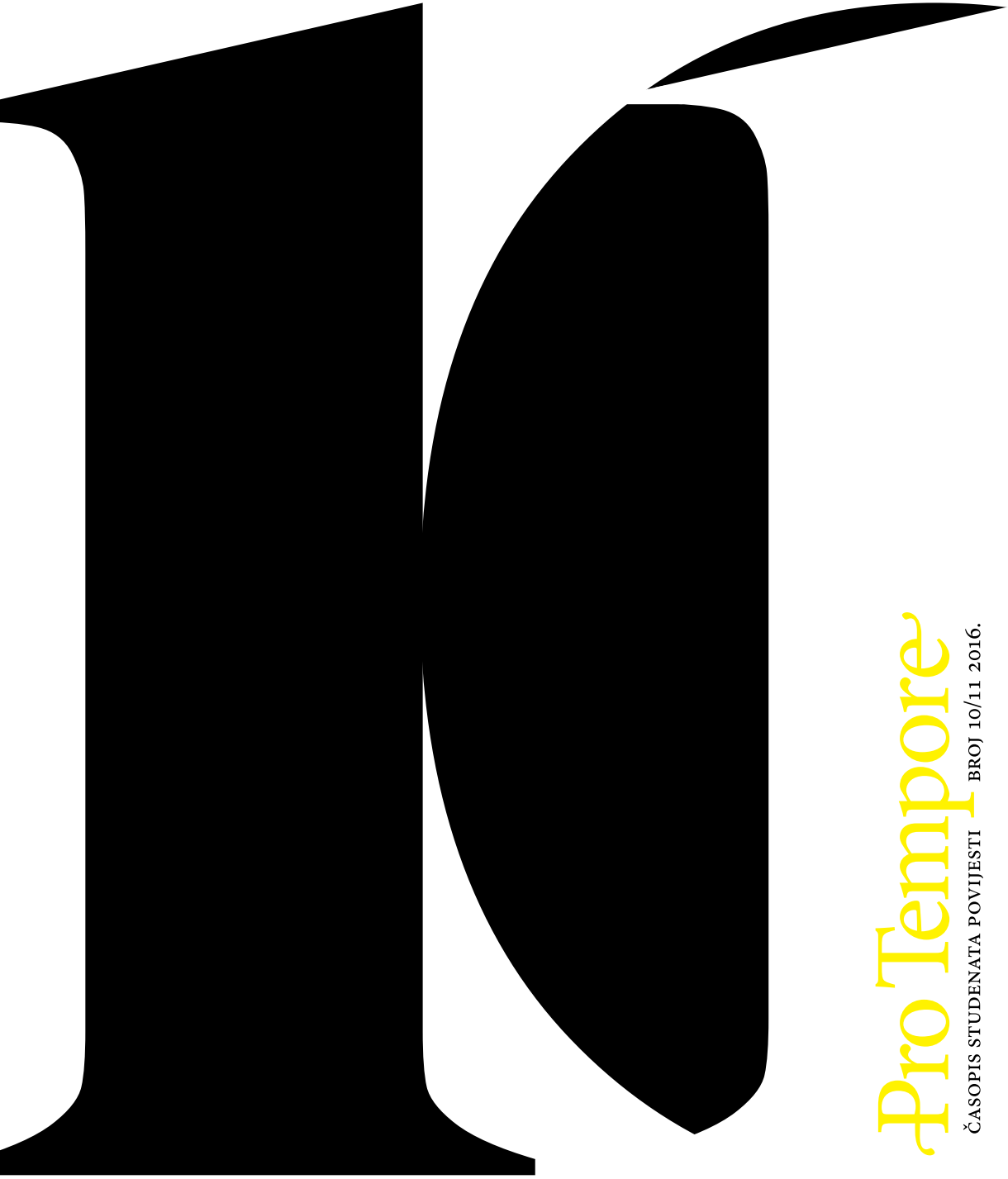
- došlo je u siječnju 1919. Prvo je proveden rascjep u sindikalnom pokretu. Nekoliko dana kasnije, na stranačkoj konferenciji u Zagrebu došlo je i do političkog rascjepa u stranci. Ljevica se odvojila od desnice i formirala svoj akciони odbor koji je Srpskoj socijaldemokratskoj stranci dao mandat za sazivanje kongresa ujedinjenja onih socijaldemokratskih stranaka i skupina koje stoje na stajalištu klasne borbe (KPISRUH 1969: 68). Korać je bio predstavnik stare socijaldemokracije i desnog, vladajućeg krila sada nedvojbeno jugounitarističke stranke koja je pozdravila raspad Austro-Ugarske i sudjelovala u lokalnim narodnim vijećima kao i u zagrebačkom Narodnom vijeću SHS. Do 1920. bio je i ministar socijalne politike u vladi nove države. Stranačka ljevica bila je ogorčena zbog Koraćevog ministerijalizma te je s većinom sindikalista prišla komunistima (Banac 1995: 158).
- 133 Bikar 1967: 20.
- 134 Bikar 1967: 30.
- 135 Bikar 1967: 36. Ako se prihvati Bikarićina teza da Crvena sloboda predstavlja radikalnije krilo socijalne demokracije, onda se tu pokazuju još i jače veze s naprednjacima. Crvena sloboda (br. 1/22. 10. 1902) donosi kako je zagrebačke protusrpske demonstracije osudila i napredna omladina oko lista Hrvatska misao – „taj pametni, napredni i moderni pokret među jugoslaven-skom omladinom i radništvom svijetla je iskra u tami u kojoj se nalazimo“. Za razliku od legalnog organa hrvatske socijalne demokracije, Crvena sloboda se, drži Bikar (167: 40-43), odlučno zalaže da se rješenje nacionalnog pitanja učini jednim od centralnih zadataka socijalne demokracije u Ugarskoj. Temeljem toga Bikar tvrdi da se ona suprotstavlja nacionalnoj politici službenog vodstva i austromarksizmu. Pokazatelj zauzimanja stava u nacionalnom pitanju je i snažan

negativan stav prema dinastiji Obrenovića, tako da je i prevrat 1903. pozdravljen. Ipak se, sa stajališta antimilitarizma, upozorava na opasnost od činjenice da su puč proveli oficiri, te se traži uvođenje republike.

¹³⁶ Bikar 1967: 111.

¹³⁷ Pa je tako Korać, koji se na više mjesta zalagao za mirnu zakonsku borbu, u Crvenoj slobodi mogao govoriti u prilog ilegalnih, revolucionarnih metoda (Bikar 1967: 101). Držanje Koraća i Bukšega za vrijeme narodnog pokreta i njihovi članci u Crvenoj slobodi opovrgavaju, prema Bikar (1967 103), ustaljeno mišljenje kako su se oni već tada bili pretvorili u birokratske partijsko-sindikalne funkcionere koji dosljedno vode oportunističku, anacionalnu i antirevolucionarnu politiku. Bikar, sasvim opravdano, poziva da se na njih gleda kao na slojevite ličnosti.

¹³⁸ Bikar 1967: 98.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI – BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
Godina VIII, broj 10-11, 2016.

Glavni i odgovorni urednik

Tomislav Brandolica

Zamjenik glavnog urednika

Filip Šimetin Šegvić

Uredništvo

Tomislav Brandolica, Marta
Fiolić, Kristina Frančina, Marko
Lovrić, Valentina Nedeljko, Nikola
Seiwerth, Filip Šimetin Šegvić

Urednici pripravnici

Zvonimir Plavec, Vjenceslav
Rupčić, Porin Šćukanec Reznicek

Redakcija

Tomislav Brandolica, Marta Fiolić,
Kristina Frančina, Marko Lovrić,
Valentina Nedeljko, Zvonimir
Plavec, Vjenceslav Rupčić, Nikola
Seiwerth, Porin Šćukanec Reznicek,
Filip Šimetin Šegvić

Recenzenti

dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Ivo Banac
dr. sc. Tomislav Galović
dr. sc. Ivo Goldstein
dr. sc. Iskra Iveljić
dr. sc. Tvrtko Jakovina
dr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Jelena Marohnić
dr. sc. Mirjana Matijević Sokol
dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Drago Roksandić
Marie Scatena, MA
akademik Arnold Suppan
Marina Šegvić, prof.
dr. sc. Božena Vranješ Šoljan

Lektura i korektura

Gabrijela Detelj
Marta Fiolić
Ana Jelić
Nikolina Kos
Marko Pojatina
Tihomir Varjačić

Dizajn i priprema za tisak

DZN studio

Prijevodi s engleskog jezika

Tomislav Brandolica
Tina Miholjančan, prof.
Marija Marčetić
Ivan Markota
Krešimir Matešić
Judita Mustapić
Kristina Videković

Prijevodi s njemačkog jezika

Mirela Landsman Vinković
Filip Šimetin Šegvić
Azra Plićanić Mesić

Prijevodi s francuskog jezika

Jasna Čirić, prof.
Marta Fiolić
Marija Galić
Tea Šimičić

Prijevodi s talijanskog jezika

Tihana Filipčić
Loretta Lanča

Izdavač

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb

Tisak

Mediaprint – Tiskara Hrastić

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo
stavove autora i ne predstavljaju
nužno stavove i mišljenja
uredništva i izdavača

Izdavanje ovog časopisa financijski su omogućili:

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
Studentski zbor
Sveučilišta u Zagrebu

Privatne donacije:

Vesna Miović, I. P., M. Č.

Redakcija časopisa Pro tempore
svim se donatorima iskreno
zahvaljuje na financijskoj podršci!

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva:

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb
(za: Redakcija Pro tempore),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb

E-mail:

pt.redakcija@gmail.com
tomislav.brandolica@gmail.com